

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2019; 5(8): 111-115
www.allresearchjournal.com
Received: 13-06-2021
Accepted: 16-07-2021

दिपेश कुमार चौधरी

शोधार्थी, का. सिं. द. सं. वि. वि.
कामेश्वरनगर, दरभंगा, बिहार, भारत

संज्ञाप्रकरणयावत् कृदन्तप्रकरणपर्यंतध्ययनम्

दिपेश कुमार चौधरी

प्रस्तावना

संज्ञाप्रकरणम्— यथा सप्तपदार्थघटकवस्त्वभिधानं लोके संज्ञेत्युच्यते, तथैव व्याकरणशास्त्रेऽपि वर्णविकार पदविकारादि बोधाभिधानानि हल्-इत्-ह्रस्व दीर्घ-प्लुत-टि-धु-गुण-वृद्धि सर्वनामस्थानादीनि सञ्ज्ञापदेन व्याख्यायन्ते यस्मिन्प्रकरणे एतादृशानामभिधानां व्याख्यानाम्भवति तत् सञ्ज्ञा प्रकरणमुच्यते । सिद्धान्तकौमुद्यां संज्ञाप्रकरणे सप्तविंशतिसंख्याकाः संज्ञा व्याख्याताः । तत्र सूत्राणां संख्या त्र्यसत्रिंशत् (33) सन्ति ।

परिभाषा प्रकरणम्— महर्षिः पतञ्जलिना महाभाष्ये का नाम परिभाषेत्यत्र परिभाषितम् । तथा हि 'परितो व्यावृतां भाषाम्परिभाषाम्प्रचक्षते ।'

'यथा हि— प्रदीपः एकदेशस्थः समग्रं गृहम्प्रकाशयति तथैव एकदेशस्था सती परिभाषा समग्रं शास्त्रमभिज्वलयति । सिद्धान्तकौमुद्यां परिभाषेति नामके प्रकरणे सूत्राणां संख्या त्रयोदशः (13) सन्ति ।

अचसन्धिप्रकरणम्— अच् सन्धौ स्वराणां परस्परं सन्निकर्षो भवति । यथा— दधि+अत्र = दध्यत्र । मधु+अत्र = मध्वत्र । रमा+ईशः रमेशः । कृष्ण+ ऋद्धिः = कृष्णाद्धिः । राम +आनन्दः = रामानन्दः इति । अट्टोजिदीक्षितेन विरचितं अचसन्धिप्रकरणे त्रिचत्वारिंशत् (43) सूत्राणि सन्ति ।

प्रकृतिभावप्रकरणम्— प्रकृतिभावसन्धौ स्वराणां स्वभावस्थितिर्नियम्यते । यथा— एहि कृष्णा, 2 अत्र गौरश्चरति । सुश्लोक 3 इति । गङ्गे अनू । अमी ईशाः इत्यादयः । प्रकृतभाव प्रकरणे सूत्राणां संख्या एकविंशतिः (21) सन्ति ।

हल्सन्धिप्रकरणम्— हल्सन्धौ हल्वर्णानां सन्निकर्षो भवति । यथा— शार्ङ्गिन्+जय = शार्ङ्गिञ्जयः । प्रश्+त = प्रश्नः । विश्+त = विश्नः । तत्+टीका = तट्टीका । उत् +स्तम्भनम् । सन्+ शम्भुः = सञ्छम्भुः । मा+छिदत् = माच्छिदत् इत्येवमादयः । हल्सन्धिप्रकरणे सूत्राणां सङ्ख्या नवत्रिंशत् (39) सन्ति ।

विसर्गसन्धिप्रकरणम्— विसर्गसन्धौ विसर्गस्य सन्निकर्षो व्याख्यायते, विसर्गस्य कानि कानि रूपाणि परिवर्तन्ते । यथा— कः त्सरुः । धनाधनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न । नमः +करोति= नमस्करोति । आविः+ कृतम् = आवृष्कृतम् मुहुः+ कामा= मुहूःकामा । अयः + कारः = अयस्कारः । अधः+पदम् = अधस्पदम् इत्यादयः । अत्र सूत्राणां संख्या एकादशः (11) सन्ति ।

विसर्गसन्धिप्रकरणम्— विसर्गसन्धौ विसर्गस्य सन्निकर्षो व्याख्यायते, विसर्गस्य कानि कानि रूपाणि परिवर्तन्ते । यथा— कः त्सरुः । धनाधनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न । नमः +करोति= नमस्करोति । आविः+ कृतम् = आवृष्कृतम् मुहुः+ कामा= मुहूःकामा ।

Corresponding Author:

दिपेश कुमार चौधरी

शोधार्थी, का. सिं. द. सं. वि. वि.
कामेश्वरनगर, दरभंगा, बिहार, भारत

अयः + कारः = अयस्कारः। अधः+पदम् = अधस्पदम् इत्यादयः। अत्र सूत्राणां संख्या एकादशः (11) सन्ति।

स्वादिसन्धिप्रकरणम्— स्वादिसन्धौ स्वादिविभक्तिभिर्योगे सन्निकर्षो व्यज्यते। यथा—शिवः+ अर्च्यः= शिवोऽर्च्यः। देवाः+ अत्र= देवा अत्र। एहि सुस्रोतउआत्र स्नाहि। देवाः+इह= देवा इह। एषः+अत्र= एषोऽत्र सः एषः दाशरथीरामः = सैष दाशरथीरामः इत्यादयः। अत्र सूत्राणां संख्या षोडश (16) सन्ति।

अजन्तपुल्लिं प्रकरणम्— अयः अन्ते येषान्ते अजन्ताः। अजन्तेषु पुल्लिंः अजन्तपुल्लिंः व्याख्यानं यस्मिन्प्रकरणे तत् अजन्तपुल्लिं प्रकरणमुच्यते। अत्र सूत्राणां संख्या नवाधिकमेकशतम् (109) सन्ति।

अजन्तस्त्रीलि प्रकरणम्—अजन्तानां स्त्रिलिनां शब्दानां यस्मिन्प्रकरणे व्याख्यानं साधनं वा क्रियते तदेव अजन्त स्त्रीलिप्रकरणं कथ्यते। अत्रसूत्राणां संख्या द्वाविंशतिः (22) सन्ति।

अजन्तपुसंकलि प्रकरणम्—यस्मिन्प्रकरणे अजन्त पुंसकलानां शब्दानां व्याख्यानं कियते—तदेव अजन्तपुसंकलि प्रकरणं कथ्यते। अत्र पञ्चदश (15) सूत्राणि सन्ति।

हलन्तपुलिं प्रकरणम्— हलन्तपुलिं शब्दानां यत्र विवेचनं भवति तदेव हलन्तपुलिं प्रकरणं कथ्यते। अत्र सूत्राणां संख्या षोडशरित्यधिकमेकशतम् (116) सन्ति।

हलन्तस्त्रीलि प्रकरणम्— अत्र हलन्तस्त्रीलिनां शब्दानां यस्मिन्प्रकरणे विवेचनं भवति तदेव हलन्तस्त्रीलिप्रकरणं कथ्यते। प्रकरणेऽस्मिन् सूत्राणां संख्यात्रीणि (3) सन्ति।

हलन्तपु संकलि प्रकरणम्—यस्मिन्प्रकरणे हलन्तपुसंकलानां शब्दानां विवेचनं भवति तदेव तत् प्रकरणं कथ्यते। अत्र चत्वारि (4) सूत्राणि सन्ति।

अव्ययप्रकरणम्—न व्येतिअव्ययम्, अर्थात् सर्वेषुलिषु विभक्तिषु वचनेषु विकृतेरधाव वत्वम्। यथा—

सदृशं त्रिषु लिषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्येति तदव्ययम् ।।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्— स्त्रीलायप्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः, स्त्रीलि इत्थं प्रत्ययाः, स्त्री प्रत्ययाः। अत्र मध्यमपदलोपीसमासो बोध्यः। तेभ्यः प्रत्ययेभ्यः पुल्लिंगाः शब्दाः स्त्रीलिक्वहियन्ते प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्यया

उच्यन्ते। तेषां प्रत्ययानां प्रकरणं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं मुच्यते। यथा अजाशब्दः पुल्लिंगे वर्तते स्त्रीत्व विवक्षायोः 'अजाद्यतष्टाप्'¹ इत्येनन टापि, अजाशब्दो निष्पन्नः स्त्रियाः वाचको भवति। प्रकरणेऽस्मिन् सूत्राणां संख्याः नवसप्रतिः (79) सन्ति।

कारकप्रकरणम्—कारकं नामक्रियाजनकत्वं कारकत्वं यद्वा साक्षात्परम्पराया वा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्। षट्कारकानि भवन्ति। तद्यथा—

'कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणभित्याहुः कारकाणि पट् ।।।

अत्र प्रकरणे पञ्चदशत्यधिकमेकशतम् (115) सूत्राणि सन्ति।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम्— अनेकपदानांमेकपदी भवनं समासः। यस्मिन् पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं भवति सोऽव्ययीभावः। प्रकरणेऽस्मिन् सूत्राणां संख्याः सप्तत्रिंशत् (37) सन्ति।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम्—उत्तरपदार्थः प्रधानो यस्मिन् स उत्तरपदार्थप्रधानः। यस्मिन् समासे उत्तरपदार्थस्य प्रधान्यं स तत्पुरुषसंज्ञक इत्यर्थः। अत्र पञ्चचत्वारिंशत्यधिकमेकशतम् (145) सूत्राणि सन्ति।

बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्—एषां पदानां सास्मिन्र्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स रोष इत्यर्थः। अर्थात् 'शेषो बहुव्रीहि'² इत्यनेनात्र समासो भवति। अत्र द्विसप्रतिः सूत्राणि (72) सन्ति।

द्वन्द्वसमासप्रकरणम्— 'चार्थे द्वन्द्वः'³ इत्यनेन 'हरिश्च हरश्च' त्यत्र द्वन्द्वसमासः भवति। प्रकरणेऽस्मिन् त्रिंशत् (30) सूत्राणि सन्ति।

एकशेषप्रकरणम्— प्रकरणेऽस्मिन् नवसूत्राणि (9) सन्ति। एकशेषस्योदाहरणम्—पितरौ 'माता च पिता चेति विग्रहे द्वन्द्वे प्रसक्ते तद्विग्रहवाक्ये एव 'पिता मात्रा' इति विकल्पेन पितृशब्दस्यैकशेषे सति प्रथमाद्विवचने औ विभक्तौ पितरौ इति। एकशेषाभावपक्षे 'माता'पितरौ इति। सर्वसमासशेषप्रकरणम् अत्र समासः षड्विधः इति प्रतिपादितं विद्यते। यथा—

सुपां सुपा तिङां नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञयः समासः षड्विधो बुधैः ।।⁴

समासान्तप्रकरणम्— अत्र सूत्राणां संख्या सप्तदस (17) सन्ति। तत्र प्रथमं सूत्रं —ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' विद्यते।

अलुक्समासप्रकरणम्—अत्र षड्विंशति (26) सूत्राणि सन्ति। अलुक्समासस्योदाहरणम्—स्तोकांनुक्तः— 'स्तोकात्मुक्तः' इति विग्रहे 'स्तोकान्तिक' दूरार्थकृच्छाणिवक्तेन' इति समासे प्रातिपदिकत्वात् सुपोधातु प्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुकि प्राप्ते 'पञ्चभ्याः स्तोकादिभ्यः' इति पञ्चम्या अलुकि विभक्तिकार्ये च 'स्तोकांनुक्तः' इति।

समासन्तयविधिप्रकरणम्— अत्र सप्तसप्तति(77) सूत्राणि सन्ति । ' धारूपकल्पचेलऽ ब्रवगोत्रमतहतेषु ड्मोडकेका चो ह्रस्वः' इति प्रथमं सूत्रं विद्यते ।

तद्विते स्वपत्याधिकारप्रकरणम्—अत्र नवविंशतित्यधिकमेकशतं सूत्राणि सन्ति। अस्य प्रकरणस्य प्रथमं सूत्रं समर्थानां प्रथमाद्वा' विद्यते।

तद्विते चातुरर्थिकप्रकरणम्— अत्र दशाधिकमेकशतसूत्राणि (110)सन्ति। अस्य प्रकरणस्य प्रथमं सूत्रं "तेन रक्तं रागात्" विद्यते। यथा— काषायम् इति।

तद्विते शैषिकप्रकरणम्— अत्र एकाधिकद्विशत सूत्राणि। (201) सन्ति। अस्य प्रकरणादौ "शेषे" इति सूत्रं विद्यते।

तद्वितप्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्— प्रकरणेऽस्मिन् सूत्राणां संख्या त्रयस्त्रिंशत् (33) विद्यते। "तस्य विकारः" इति प्रथमं सूत्रं विद्यते। अस्योदाहरणं अश्मनो विकार आश्रमः इति।

तद्वितेष्माधिकारप्रकरणम्— आदौ" प्राग्वहतेषुक्" ⁵ इति सूत्रं विद्यते। अत्र सूत्राणां संख्या अस्तसप्ततिः (78) सन्ति।

तद्वितेप्राग्घृतीयप्रकरणम्—भट्टोजिदीक्षितेन विरचितं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रकरणेऽस्मिन्" प्राग्घृताद्यत्" इति प्रथमं सूत्रं विद्यते। एवनेवात्र पञ्चत्रिंशत् (35) सूत्राणि सन्ति।

तद्विताह्रीं प्रकरणम्— अत्र प्रथमं सूत्रं "प्राक्क्रीताच्छः" विद्यते। प्रकरणेऽस्मिन् नवदस (19) सूत्राणि सन्ति।

तद्विताह्रीं यप्रकरणम्—अत्र षड्पञ्चाशत् (56) सूत्राणि सन्ति। "प्राग्वतेषुक्" इति सूत्रं प्रथमं विद्यते।

तद्वितकृञ्धिकारप्रकरणम्— अत्र अनेकानि सूत्राणि सन्ति। तत्र प्रथमं सूत्रं 'पारायण तुरायणचान्द्रायणं वर्तयति' विद्यते। अत्र द्विचत्वारिंशत् (42) सूत्राणि सन्ति।

तद्वितनञ्जञ्जधिकारप्रकरणम्— अत्र चत्वारिंशत् (24) सूत्राणि सन्ति। यथा— "तेन तुल्यं क्रिया येद्वतिः इति सूत्रस्योदाहरणं— पुत्रेण तुल्यः स्थूलः इत्यस्ति।

तद्वितपाञ्चमिकप्रकरणम्— इत्यत्र प्रथमं सूत्रं "धान्यानां भवने क्षेत्रे खज्" विद्यते। अस्योदाहरणम्— मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्रीनम् इति। मम सूत्राणां संख्या द्विनवतिः(92) विद्यन्ते।

तद्वितमत्वर्थीयप्रकरणम्—अत्र सूत्राणां संख्या त्रिपञ्चाशत् (53) सन्ति। तद्वितमत्वर्थीयप्रकरणस्थं प्रथमं सूत्रं "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप।" ⁶ अर्थात् गावोऽस्त्यस्मिन्वा सन्ति गोमान्। भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिशयने । संबन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः।

तद्वितप्राग्दिशीयप्रकरणम्— अत्र "प्राग्दिशो विभक्तिः अर्थात् दिक्छब्देभ्यः इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमा संख्यां च निवृत्तम्। 'वा' इति त्वनुवर्तत एव। अत्र सूत्राणां संख्या सप्तचत्वारिंशत् (47) सन्ति।

तद्वितप्राग्दीव्यीयप्रकरणम्— "दिवच्छब्देभ्यःसप्तमी पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।" ⁷ अर्थात् सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात्। अत्र षड्सप्ततिः सूत्राणि (76) सन्ति।

तद्विततद्राजप्रकरणम्— अस्मिन् "इवे प्रतिकृतो" ⁸ अर्थात् कन्स्यात्। अश्व इव प्रतिकृति अश्वकः प्रतिकृतौ' किम्। गौरिव गवयः। प्रकरणेऽस्मिन् अष्टाशीतिः (88) सूत्राणि सन्ति।

द्विरुक्तप्रकरणम्— अत्र द्वादश (12) सूत्राणि सन्ति। परेर्वजने ⁹ अर्थात् परि परि बेभ्यो वृष्टो देवः वेभ्यो वृष्टो देवः वन्वरिहृत्येत्यर्थः। परेर्वजने वा वचनम् (वा) परिवेभ्यः।

तिऽन्तर्भादिप्रकरणम्— आदौद शलकाराणां चर्चा विद्यन्ते—लट्, लिट्, लुट्, लृट्,लेट्, लोट् लङ् लिङ्, लुङ्, लृङ् इति। अत्र एकसप्ततित्यधिकद्विशत (271) सूत्राणि सन्ति।

तिहन्तादादिप्रकरणम्— अत्र सप्रषठीति (67) सूत्राणि सन्ति। "अदि प्रभृतिभ्यः शपः" ¹⁰ अर्थात् "प्यक्षत्रियार्यं जितः इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे— लुक् स्यादिति। आदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम्। अत्रीति । लुकि दस्य चत्न तकारः। एवमत्र इत्यपि। अदन्तीति। एतदर्थमेव "ज्ञोन्तः" इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः। अत्सि, अत्थं अधि, अद्दः अद्यः।

जुहोत्यादिप्रकरणम्—अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते "हु दाना दनयोः" इति। दाने अदने चेत्यर्थः। भाष्यमिति। तृतीय च होशधन्सि ' इति सूत्रस्य शेषः। ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं निवाक्षितं तर्हित ब्राह्मणायगां ददाती' त्यय जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आहदानं चेह

प्रक्षेप इति नन्वेवनापिकूपेघटं प्रक्षिपति आह्वनीये जलं प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोग स्यादित्यतः जुहोत्यादि प्रकरणे षोडश (16) सूत्राणि सन्ति ।

दिवादिप्रकरणम्—अथ श्यन्चिकरणधातवो निरूप्यन्ते दिवु क्रीडेति उदिदयम् । तेन कत्वायानिङ्कित्यः । निष्ठायां च नेट् । झषन्ताः इति । जृष् झृष् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अस्य प्रकरणस्य प्रथमं सूत्रं 'दिवादिभ्यः श्यन्' ¹¹ विद्यते । अत्र अष्टादश (18) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तस्वादिप्रकरणम्—अत्र एकादश (11) सूत्राणि सन्ति । षुञ् अभिषवे । अभिषवः । स्रवनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्तकः ।

तिङन्ततुदादिप्रकरणम्—तुदव्यथने धातो प्रयोगोऽत्र दृश्यते । अत्र दश (10) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तरूधादिप्रकरणम्—रूधिर आवरणे नव । स्वरितेत इरितश्च । 'रूधादिभ्यः श्रन्' ¹² इति अस्य प्रकरणस्य प्रथमं सूत्रं विद्यते । अत्र चत्वारि (4) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्ततमादप्रकरणम्—अथ सप्त स्वरितेतः । तनु विस्तारे तनादिकञ्चय 3: ¹³ । तनोति, तन्वः—तनुवः । तनुते । ततान । तेनो तनु । अतनीत अत्र सप्त (7) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तक्रयादिप्रकरणम्—डुक्रीञ् द्रव्यविनिये, अत्र मये क्रयादिभ्यः ¹⁴ इत्यादयः नव (9) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तयुरादिप्रकरणम्—अत्र स्वार्थिकणिजन्ताः चुरादिधातवो निरूप्यन्ते 'चुर स्तेये इति । रेफादकार उच्चारणार्थः न त्वित्संज्ञकः प्रयोजनाऽभावात् ' णिचश्च इति पदव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाच्च । अत्र एकादश (11) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तणिच्चप्रकरणम्—'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति प्रथमं सूत्रं विद्यते । अत्र त्रयस्त्रिंशत् (33) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तसन्प्रकरणम्—अत्र विशतिः (20) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तयङ्प्रकरणम्—'यस्य हलः' इति सूत्रं विद्यते । अत्र विशतिः (20) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तयङ्लुक्प्रकरणम्—'यङो वा' ¹⁵ इति प्रकरणस्यास्य सूत्रं विद्यते । अत्र सप्त (7) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तनामधातुप्रकरणम्—'सुपः आत्मनः क्यच्' ¹⁶ अर्थात् इषिकर्मण एषित् संबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यएप्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुबलुक् । अत्र विशतिः (20) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तकण्ड्वादिप्रकरणम्—अत्र एकमेव सूत्रं विद्यते । सूत्रं यथा—कण्ड्वादिभ्यो यक् ¹⁷ इति ।

तिङन्तप्रत्ययमालाप्रकरणम्—अत्राऽपि अनेकानि प्रत्ययान्तपदानि चर्चितानि सन्ति ।

तिङन्तात्मनेपदप्रकरणम्—'विपराभ्यां जे' ¹⁸ इति सूत्रं विद्यते यथा—विजयते, पराजयते । अत्र पञ्चषष्ठी (65) सूत्राणि सन्ति ।

तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम्—परस्मैपदस्य विधायकं सूत्रं 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इति विद्यते । अत्र एकादश (11) सूत्राणि सन्ति ।

भावकर्मतिङ्प्रकरणम्—अत्र प्रथमं सूत्रं सार्वधातुके यक्' विद्यते । अर्थात् धातोर्यक्प्रत्ययः स्या वकर्म वाचि नि सार्वधा तुके परे । अत्र दश (10) सूत्राणि सन्ति ।

कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम्—अत्र सप्त (7) सूत्राणि सन्ति ।

लकारार्थप्रकरणम्—'अभिज्ञावचने, लृट' ¹⁹ इति स्मृतिबोधिन्पुपपदे भूतानद्यतने धातोलृट् स्यात् । लडोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात् । अत्र 56 सूत्राणि सन्ति ।

कृदन्त कृत्यप्रकरणम्—'धातोः' ²⁰ इति आतृतीय सज्ञाप्रेरपिकारोऽयम् । अत्र ऋषष्ठी (66) सूत्राणि सन्ति ।

कृदन्तप्रकरणम्—अत्राऽपि अनेकानि सूत्राणि सन्ति । अत्र त्रिसप्ततित्यधिकद्विंशत् सूत्राणि (273) सन्ति । तैः सूत्रैः कृदन्तप्रत्ययानां विधानं कृतं विद्यते ।

एवञ्च कौमुदीस्वरूपदृष्ट्या विषयवर्णनदृष्ट्या च केनचित् विदुषा सम्यक् उक्तम्—

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ।

कौमुदीयद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः ।।

सन्दर्भ ग्रंथ सूची :

1. अष्टाध्यायी—4/1/4 ।
2. अ ष्यध्यायी—2/2/33
3. भष्यध्यायी—2/2/29
4. सिद्धान्त कौमुदी सर्व समासशेषप्रकरणम्—पृ0—95
5. अष्टाध्यायी—5/1/42
6. अष्टाध्यायी—5/2/94

7. अष्टाध्यायी-5/3/1
8. अष्टाध्यायी-8/1/5
9. अष्टाध्यायी-5/3/96
10. अष्टाध्यायी-2/1/72
11. अष्टाध्यायी-3/1/69
12. अष्टाध्यायी-3/1/79
13. अष्टाध्यायी-3/1/78
14. अष्टाध्यायी-6/4/49
15. अष्टाध्यायी-7/3/94
16. अष्टाध्यायी-3/1/27
17. अष्टाध्यायी-3/1/8
18. अष्टाध्यायी-3/1/67
19. अष्टाध्यायी-3/2/112
20. अष्टाध्यायी-5/1/91